

Rubens leveleiből

Három város is verseng Pieter Paul Rubens születésének helyszínéért: a westfáliai Siegen, Köln és Antwerpen. Tény, hogy Rubens egyévesen, 1578-tól már Kölnben él családjával, ahol katolikus hitre térnek, ám az apa váratlan halála után visszatérnek Antwerpenbe. Rubens ekkor tizenegy éves, életében pedig kezdetét veszi a folytonos utazgatás. A későbbi művész legelső krónikása bátyjának fia: Vita Petri-Pauli Rubenii című munkája ad hírt a Rubens-család életében bekövetkező változásokról. Többek között arról, hogy Pieter Paul Rubens Adam van Noort, Tobias Verchaecht és Otto van Veen műhelyében tökéletesíti mesterségbeli tudását: van Noort az emberi alakok, Verchaecht a tájképfestészet titkaiba vezeti be őt. Ami pedig van Veent illeti, ő Antwerpen, illetve egész Németalföld elsőszámú festőjének számít. Alessandro Farnese szolgálatában állott egykor, és végtelenül művelt, tudós embernek ismeri őt a kora. Ehhez járul az a tény, hogy Itáliába elzarándokolni és ott tanulni-dolgozni valamennyi flamand művész, illetve polgári család leszármazottjának szemében a tanulásnak és a felnőtte válásnak egyfajta kötelező része. Így indul Rubens is, 1600 tavaszán, Itália földjére, Mantovába, hogy szolgálatába álljon annak a nagyúrnak, akivel már Antwerpenben, még legifjabb tanulóévei során szerencséje volt találkozni. Vincenzo di Gonzaga hercegről van szó, aki annak a gazdag életnek elindítója, amely a Vita további oldalain kibontakozik.

Antwerpen városának vezetése 1877-ben úgy határozott, bizottságot hoz létre, melynek feladata pontosan és egyszerűen meghatározható: a magisztrátusnak szándékában állt valamennyi, Pieter Paul Rubens életére és munkásságára vonatkozó és még fellelhető dokumentum összegyűjtése. Bár a levelek egy része az idők során elkallódott, a munkát sikeresen elvégezték. A kutatás jelentős eredménnyel zárult, melynek összegzése a Belga Királyi Könyvtár egyik munkatársának a Rubens-életműben máig alapvető fontosságú munkája. Charles Ruelens 1887-ben jelentette meg azt az ötkötetes kiadványt, amelyben valamennyi fellelhető, Rubens által, illetve neki és vele kapcsolatban írott levél eredeti és francia nyelvű változata, valamint Ruelens az egyes levelekhez fűzött kommentárja olvasható. A levelek nagy részét Rubens olaszul és latinul írta, kisebb számban spanyol és angol nyelven, egynémely levelét pedig flamandul vagy franciául. A korpusz tehát elég jelentős terjedelmű, aminek viszont az az előnye, hogy a levelekben nem csupán a festőről – látni fogjuk, hogy Rubens-t pusztán festőnek titulálni elég leegyszerűsítő szemléletmód lenne –, hanem a vele kapcsolatban álló személyekről és az őket vezérlő szándékokról, vágyakról és érdekekről is átfogó képet alkothatunk. A levelekben – mint minden levélben – az adott pillanat, az Aktualitás tör napvilágra, sokszor kiáltó módon, ilyen vagy olyan formát öltve: a hadi helyzet értékelése ürügyén, atyai vagy baráti érzések kifejeződésében, udvarias, ugyanakkor a leghatározottabb meggyőzésbe csomagolva, nagyon sokszor pedig anyagi ügyekhez kapcsolódó, feszengő, ám elutasítást nem ismerő megnyilatkozások formájában. Ruelens-t, mint számos más, a Rubens-életművet kutató levéltáros szakembert az a cél vezérelte, hogy a művészen túl az ember bontakozzon ki a levelek olvasója előtt: a zseniális művész mellett a tudós és művelt ember, a felfedező, a diplomata, valamint a köz- és a magánember. Ismerünk egy anekdotát Rubens-szel kapcsolatban. Amikor egyik diplomáciai útján ecsettel a kezében látta őt egy nemes úr, ez így fordult a flamandhoz: „Spanyolország királyának követe tehát festégetessel mulatja az időt.” Mire Rubens így felelt: „Pont fordítva. Rubens, a festő, követeskedéssel szerez magának üdítő perceket.” Igaz vagy sem, ez a kis történet alátámasztja a Belga Királyi Könyvtár alkalmazottjának meggyőződését: a levelek kötetbe rendezésének egyik legfőbb elve szükségszerűen az időrendiség, nem pedig Rubens adott tevékenységének jellege, mely tevékenységet – missziót – a flamand itt vagy ott, ekkor vagy akkor folytatott. A számos és sokféle levélből egy a művészetet és a művészi alkotást korántsem elméleti oldalról megközelítő, hanem nagyon is gyakorlatias Rubens-t ismerünk meg. Hivatása sokszorosán összetett, az élet számtalan területére kiterjedő hivatás volt. Azt is elmondhatjuk róla, hogy esetében a „küldetés” szó valamennyi jelentéstartalmának helye van. Talán nem túlzás azt állítani, hogy nekünk, közép- és kelet-európai embereknek már-már gyanús vagy egyenesen ijesztő, ha a művész elhivatottsága a köz szolgálatában politikai tartalommal párosul. Rubens talán mosolyogna értetlenségünkön. Azután türelmesen magyarázná azt, ami számunkra idegen: hogy a diplomáciai-politikai „misszió” igenis összeegyeztethető az érdekek nélküli Szép művelésével. (A Mesternek némileg hosszabban kellene győzködnie igazáról jelen sorok íróját.) „Rubens levelei olyanok – írja előszavában Charles Ruelens¹ –, akár a képei: az egyes oldalakon az élet nyilatkozik meg teljes valójában. A művész nem zárkózik el semmi elől, ami az élethez köthető. Rendkívüli intelligenciája ugyanazzal a biztonsággal vezérli őt a politika, a tudományok, az irodalom és a képzőművészet világában.” A Rubens-levelek tehát egyfajta prizmaként fogadják be és tükrözik az életet mint fényt, az olvasó pedig ámulva próbálja befogadni a feltáruló, összetett valóságot.

Décsfalvi-Tóth András

¹ *Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et ses œuvres*. Publiés, traduits, annotés par Ch. Ruelens, t. 1–5, Anvers, Veuve de Backer, 1887.

I. Pieter Paul Rubens Annibale Chieppiónak

Elsősorban azért írok, mert Őfőméltósága kifejezetten arra kért, hogy utazásaim valamennyi szakaszáról beszámolót küldjek. Továbbá mert arra az elhatározásra jutottam, hogy elpanaszolom Önnek, és csakis Önnek, időközben milyen, fontos tényező támasztotta nehézségeim adódtak. Az Ön jóságában és szívélyességében feltétlen bízva biztos vagyok abban, hogy számtalan és fontos teendőinek óceánján hajlandó lesz az én törekeny bárkával is törődni; hiszen az, meg nem mondom, mely átoktól vezérelve, jelenleg igen-igen hánykolódik.

Megkülönböztetett alázattal intézem Önhöz soraim. Nem azért, mert általuk bárkit megvádolni, avagy önmagam számára kibúvót találni volna céлом, hanem azért, hogy Őfőméltósága előtt felfedjem, valaki más hibájából milyen kár érte Öt Magát. Nos tehát március 15-én érkeztem Firenzébe. A csomagjaim, s főleg a hintó Alpoktól északra történő átjuttatása nem kevés vesződségembe került. Erről később szót ejtek még.³ Firenzében Cosimo Gianfigliazzi úr levelét átadtam Capani úrnak, ugyanígy mások leveleit Pierio Bonsi úrnak – mindkét urat a város legelső kereskedői között tartják számon. Amikor az urak dolgaim állásáról tudomást szereztek, megdöbbenésüknek adtak hangot, és a hatalmas tévedés kiváltotta elképedésük közepette keresztet is vetettek. Azt mondták, feltétlen Genovában szálljunk hajóra, és hogy teljességgel értelmetlen kockázat volna Livorno felé kerülnünk, hacsak biztos értesülésünk nincsen arról, hogy onnan hajó indul. Mindannyian arra figyelmeztettek, hogy ellenkező esetben akár három-négy hónapot is feleslegesen várakoznánk, mert végül, oly sok idő elvesztése után, Genovában kötnénk ki. Teljesen véletlenül a következő napon genovai kereskedők kerültek utamba. Azt mondták, több gálya is útra kész a városukban, ráadásul egy Alicantéba tartó hajó még nyolc-tíz napig a kikötőben vesztegel. E firenzei és genovai urak tanácsára végül is úgy döntöttem, hogy a lehető leghamarabb Livornóba indulok. Onnan Genovába hajózom, ahová reményeim szerint időben megérkezem majd Isten segítségével és Hercegünk pártfogásának köszönhetően. A legnagyobb sietséggel indultam volna, s azóta már rég úton is lennék, ha a hintó nem akadályozna. Ez ugyanis még nem érkezett meg Firenzébe, lévén hogy a szánt öszvérek helyett ökrök vontatják. A Mantovában készített ponyvás kocsink is hátráltatta utamat. Firenzében úgy döntöttem, nélküle megyünk tovább: az itteni öszvérhajcsárok azon gúnyolódtak, hogy jóságaink üresen, tehát minden rakomány nélkül is éppen csak el tudják azt vontatni. Egyedül a hintó Bolognából Firenzébe juttatása, nem számolva a hét vontató állatot, negyven dukátomba került, mely ár a lehető legkedvezőbb volt. Mindezt Andrea di Rossi úr és más kereskedő urak

előzékenységének és szívélyes közbenjárásának köszönhettem, valamint Cosimo úr leveleinek, aki ügyünknek megnyerte a ferrarai Martellino urat is. Ferrarában egyébként Baltasar Langosco gróf úr is a Herceg ügyének előmozdítója lett: közbenjárásának eredményeként a Bíboros Úr megkímélt bennünket a vámhivatalnokok kellemetlen zaklatásától, akik bizony valamennyi málhánkat kinyitatták volna velünk. Őminenciája nemcsak e hivatalnokok erőszakoskodásaitól kegyeskedett megóvni minket, hanem kérésünket figyelembe véve kegyet gyakorolt velünk és bennünket minden egyéb kellemetlenségtől és költségtől is megkímélt. Jó szándéka a bolognai vámhivatalnokokkal szemben is kétségtelenül meghozta gyümölcsét: ők ugyanis beérték tisztességes borra való megfizetésével. Csak remélni tudom, hogy a Nagyherceg livornói távollétében a firenzeiek is így cselekednek majd. Egyáltalán nem jelentéktelen dolog a vám megfizetése alól mentesülni: amennyiben azt mindenhol meg kellene fizetnünk – tartok tőle, hogy Spanyolországban ezt nem kerüljük el⁴ –, úgy az összeg bőven meghaladná egész utunk költségét. Elég, ha példaként a százötven tallérra rúgó ferrarai illetéket említem. Már e napokban jóval meghaladtuk azon összeget igen szűk keretét, melyet a Főudvarmester Úr másokkal egyetemben valamely gonosz ötlettől vezérelve nekünk annakidején felvázolt. Jómagam minden tőlem telhetőt elkövetek: a kockázat Hercegségét terheli, nem engem. Abban az esetben, ha irántam nem bír elegendő bizalommal, túl sok pénzt bízott rám. Ha viszont bizalmát bírom, túl keveset. Ha forrásaim kiapadnának – bárcsak ne kerülnék ilyen helyzetbe –, az Ő jó hírnevén esne végtelenül súlyos sérelem. Ha viszont a szükségesnél bőségesebb forrást biztosítana számomra, egészen biztosan semmilyen veszély nem fenyegetné Öt, én pedig mindenkor a legszigorúbb elszámoltatás alá vetném magamat. Attól félne, hogy a korábban rám bízott összeg fennmaradó része nem kerül vissza hozzám? Kár időt és szót pazarolni még a gondolatra is!

Az én hibám, hogy hosszú és érdektelen levelemmel jelenleg Ön is a drága időt vesztegeti, csupán mert vezéreltetni hagyom, hogy egy talán túlságosan heves és nem eléggé féken tartott érzés járjon át; s mindezt oly emelkedett személlyel szemben, mint Ön. Bocsásson meg nekem jósággal, tökéletlenségemre az Ön bölcsessége legyen orvosság! Kérem Önt, esedezve kérem, hogy kéréseimről Őfőméltóságának az Ön tetszése és belátása szerint számoljon be. Ha pedig úgy ítéli, hogy panaszaim és kellemetlenségeim nem méltóak ennyi érzellemmel és szenvedéllyel történő bemutatásra, teljességgel az Ön értékítéletére bízom magam. Szóljon és cselekedjen tetszése szerint, szolgálója mindig az Ön rendelkezésére fog állni, és meghajolva fogadja el az Ön pártfogását, valamint alázasatosan csókolja az Ön kezét.

Kelt Firenzében, 1603. március 18-án.

Szerető híve
Pieter Paul Rubens

² A közjog professzora, 1591-től I. Vincenzo mantovai herceg titkára. Grófi címet kap, majd államminiszter lesz. Jó politikus, egyenes és művelt ember, Rubens egyik legfontosabb jóakarója. A fenti levél Rubens legelső ismert, Chieppióhoz írott levele. – A ford.

³ Mantovából útban Spanyolország felé, Rubens hatalmas kerülőt kénytelen tenni, mely során Ferrarán, Bolognán és Firenzén keresztül ér Genovába. Mindezt egy a levelében meg nem nevezett személy miatt, akiről csak utalást olvashatunk. Ugyanígy nem kapunk magyarázatot arra sem, hogy egy itáliai herceg küldötteként mi okból kellett szokatlanul nagy kellemetlenségekkel számolnia a határátkelések során. – A ford.

⁴ Lapszéli jegyzet: A ferrarai adószedők irántunk való jóságuktól vezérelve Martinello úrral szemben azelőtt gyakorolták ezt a kegyet, hogy a Bíboros Úr mentesítő parancsa hozzájuk megérkezett volna. Rubens a levélben Martellinoak nevezett urat a lapszéli jegyzetben Martinellónak nevezi. – A ford.

Minden eshetőségre készen, és amennyiben Hercegségétől módjában áll megszerezni az írást, végtelenül hálás lennék, ha Hercegsége Genovába valamely emberéhez vagy nemes úr hívéhez levelet címezne nekem.

II. Pieter Paul Rubens Annibale Chieppiónak

Az Ön személyem iránt tanúsított jóságából következik, hogy ügyeim iránt is mindig érdeklődést mutat. Hadd beszéljek hát el Önnek egy véleményem szerint különös esetet, amely a minap történt velem. Annál is inkább, mert meg vagyok győződve arról, hogy az én személyes kudarcom végül Ófőméltósága javára szolgál majd. Tudni való tehát, hogy a Chiesa Nuova főoltárára szánt festményem a legtökéletesebb formában készült el az Atyák legnagyobb meglepedésére, valamint – ritka eset – azokéra is, akik a képet elsőként látták. Az oltárra viszont oly csapnivaló fényviszonyok közepette került, hogy a legnagyobb gonddal, valamint természet után megfestett alakokat csak nagy erőfeszítés árán lehetett egymástól megkülönböztetni, és ugyanez volt elmondható a szépen felrakott színekről, illetve az arcok és a kelmék finom külleméről is. Márpedig mindezek tökéletesen sikerültek a korábban megfogalmazott általános vélekedés szerint is. Mivel tehát világossá vált előttem, hogy a mű érdemei nem nyilvánulnak meg kellőképpen, továbbá hogy dicsőségem nem származhat olyan munkából, amelyről a közönség nem tudja megállapítani, mennyi erőfeszítésembe került, úgy döntöttem, a képet eltávolítom eredeti helyéről és jobb helyet keresek neki. Még akkor is, ha az Atyákkal korábban nyolcszáz tallérban, illetve dukátban állapodtam meg, talléronként tíz jules-ben.⁵ Magni úr a tanú arra, pontosan hogyan is történt a megállapodás. Az Atyák viszont nem akarják, hogy a képet eltávolítsam a helyéről, hacsak nem készíték nekik egy másolatot, ugyanazon oltár fölé. Ezt a másolatot viszont a kőfalra kellene festenem, olyan anyagra tehát, melyen a színek köztudottan megfakulnak; mindezt pedig azért, hogy a gonosz fények esetleges tükröződésétől a kép védve legyen. Márpedig én szentül meg vagyok győződve arról, hogy becsületemhez méltatlan dolog volna, ha tőlem két ugyanolyan kép Rómában maradna.

Ha meggondolom, hogy Herceg és Hercegné Ófőméltósága egyszer beszéltek nekem abbéli kívánságukról, hogy képtárunkban szívesen látnák festményeim valamelyikét, bevallom, végtelenül örvendetes volna számomra, ha az a megtiszteltetés érne, hogy a fenti képem Óhozzájuk kerül. Munkáim közül kétség kívül a legszebbek és legjobban sikerült képek közül való, és a későbbiekben nem egyhamar szánom rá magam arra, hogy testi-lelki tudásom legjavát ilyen erőfeszítések árán kamatoztassam. Ha pedig mégis így tennék, erőfeszítésemet talán soha többé nem koronázná ehhez fogható siker. A kép minden szempontból méltó helyére lelne abban a környezetben, ahol oly sok kiváló ember remekműve vetekszik egymással. Ami pedig a kép

árát illeti, egyáltalán nem szükséges a Rómában megálapított nyolcszáz tallért alapul vennünk: az ügyben való döntést teljességgel Ófőméltóságára bízom. Az összeg kifizetése is az Ő belátása szerint történne, eltekintve attól az egy-kétszáz tallértól, melyre már most, a másolat befejezéséhez szükségem lenne. Ezzel rövid időn belül elkészülnek, legkésőbb pár hónapon belül, mivel egyéb munkák vállalására nem kényszerülnek. Ily módon pedig még húsvét előtt Mantovában lehetnék.

Ha Kegyelmed ez alkalommal is méltóztatna ügyemben támogatni, és javaslatomat Herceg Ófőméltósága elé tárná, nos ez az Ön iránt való szűnni nem akaró és folyton növekvő elkötelezettségem ismételt megerősödését eredményezné. Kérem Önt, szíveskedjék Ófőméltósága döntését velem mihamarabb közölni! A képet addig lepel fogja takarni, ügyében pedig várakozó álláspontot foglalok el. Amennyiben pedig Ófőméltósága elfogadja ajánlatomat, a képet azon nyomban eltávolítom jelenlegi helyéről és a nagyközönség elé tárom ugyanabban a templomban, de jobb fényviszonyok között, egész Róma és a saját meglepedésemre. A másolatot szükségtelen lesz annyi tökéletességgel és kidolgozottsággal végrehajtanom, hiszen azokat teljes valójukban soha senki nem fedezheti majd föl. S hogy Kegyelmed minden információ birtokában legyen, azt is elmondom még, hogy a kompozíció szépsége az előkelő ruhákba öltözött hölgyek, fiatal és idősebb férfiak számára, méretében és változatos sokszínűségében rejlik. Minden, a képen szereplő alakban valamelyik szentet mintáztam meg. Minden egyes alakról elmondható továbbá, hogy egyéni jellege és sajátossága összhangban van az összes többi, hozzá hasonló szent alakjával. A kép mérete nem olyan nagy, hogy elhelyezéséhez hatalmas térre lenne szükség: a mű inkább keskeny és magasba nyúló. Összességében biztos vagyok benne, hogy ha majd Ófőméltóságai meglátják, teljességgel el fogja nyerni a tetszésüket, mint már elnyerte azon tömegekét, akik Rómában látták.

Kegyeskedjék megbocsátani nekem, Uram, hogy jelentéktelen ügyemmel zavarni bátorkodtam; tudom, mennyire nem bír jelentőséggel az Ön súlyos teendői mellett. Be kell látnom, hogy kérésemmel az Ön nagylelkű jóságával élek vissza. Mindazonáltal, az ügy sürgősségére való tekintettel esedezve kérem Önt, hogy méltóztatásuk azt szívügyének tartani. Higgye el, nem lehet jótévedője senki másnak, aki énnálam az Ön jóságát nagyobbra becsülné. Alázatosan csókolja a kezét odaadó híve: Pieter Paul Rubens.

Kelt Rómában, 1608. február 2-án.

III. Pieter Paul Rubens Nicolas Claude Fabri de Peirescnek⁶

Uram!

Soha életemben nem okozott nekem semmi oly nagy örömet, mint az Ön által küldött drágakövek. Felbecsülhetetlen értékűek, s noha minden eddigi vagyamat fölülmúlják, mégsem áll módomban ajándékként elfogadni őket, és ezáltal Önt ilyen nagy értékű dologtól

⁵ Jules: olasz pénz, kb. 30 centimes. – A ford.

⁶ Provence törvényhozásának tanácsosa, antik műkincsek és érmék gyűjtője. Asztronómus, Galilei egykori tanítványa Padovában. – A ford.

megfosztani. Biztosíthatom Önt, hogy postafordultával visszaküldtem volna őket, ha ettől abbéli félelmem el nem tántorított volna, hogy Ön azóta már elutazott. S mivel attól is tartanom kell, hogy a kövek nem a megfelelő helyre kerülnek az Ön távollétében, illetve ezekben az időkben, mikor is a ragálytól való félelem oly sok barátot menekülésre kényszerít, végül arra az elhatározásra jutottam, hogy a köveket értékes kincsként letétben tartom magamnál addig, amíg az Úr kegyelméből legközelebb Párizsba utazhatok. Reményeim szerint akkor majd személyesen Önnek adhatom át őket, avagy valamely biztonságos úton-módon juttathatom el őket Önnek. Addig is elküldöm a tökéletesen pontos lenyomatokat, még ez év szeptemberének vége előtt, hogy azokkal belátása szerint rendelkezzen. Továbbá végtelen hálámat fejezem ki az Ön bőkezű, jobban mondva pazarló nagylelkűségéért: azért, amiért Ön, a rendkívüli értékű dolgok szenvedélyes rajongója irányomban oly nagy kegyet gyakorol, mikor ilyen különleges dolgokról mond le az én javamra. Végtelenül örülök amiatt is, hogy eljutott Önhöz az örökmozgó vázlata: az eredeti alapján rajzoltam, s munkám során az a cél vezérelt, hogy Ön előtt maga a titok táruljon föl. Ha majd Kegyelmed újra Provence-ban lesz, saját maga is kipróbálhatja. Igyekszem minden akadályt elhárítani az ügy elől, és talán még azt is elérem – bár biztosan ígérni még nem merem –, hogy a társam itt helyben elkészíttesse a teljes szerkezetet. Majd azt mondom, hogy szeretném a szerkezetet magam mellett tudni, a dolgozószobámban. Ha sikerül, minden igyekezetemmel azon leszek, hogy Ön is láthassa. Ugyanakkor annak sem lehet majd akadálya, hogy Önnek a szerkezetet egynémely kereskedő közvetítésével Provence-ba eljuttassam; feltéve, ha nem jelent nehézséget, hogy a küldeményt Marseille-ben vegye át. A kis tükör ügyében ugyanazon társammal fogok tárgyalni, és majd meglátjuk, elő tudunk-e állítani olyan tüköröt, mely kisebb méretű, ugyanakkor jobban felnagyítja a képet. Az apróbb eszközt gyorsabb és egyszerűbb is volna eljuttatnom Önnek. Olyannyira az Ön lekötöztette, hogy más vágyam sincsen, mint Önnek a legapróbb dologban is segítségére lenni vagy az Ön hasznára válni. Még az időmből sem futja, hogy alaposan és mindent kimerítő módon megköszönjem Önnek, amiért ügyemben de Loménie úrnál, az apát úrnál és már barátainál közbenjárt. Ugyanígy nem tudom, hogyan fejezem ki hálámat a Chaduc úron állt bosszújáért: a sebekért, jobban mondva a tördfélekért, melyeket ez az ostoba és műveletlen alak elszenvedett Öntől. Becstelenségének jogos büntetése az a fájdalom, amely most átjárja a szívét.

De hogy a mi drágaköveinkre visszatérjek, elmondom Önnek, hogy számomra a legkülönb a pillangószárny rajzolatú *diva vulva*. Viszont nem látom jól, mi helyezkedik el a fordított alakban kirajzolódó hüvely előtere és nyílása között. Valószínűleg pontosan meg lehet majd állapítani, ha kezemből lesz a kő lenyomata, amelyet azonban számos teendőmből kifolyólag ez idáig még pecsétviaszból sem volt módomból elkészíteni. Fel nem foghatom, miért szokás a hüvelyt a csigaház hasonlítani. Csak arra tudok gondolni, hogy a csigaház miatt, mely tágas barlang min-

dig a benne lévő dologtól függően változik. Vagy talán azért, mert a csiga nyálkás-nedves élőlény, melynek földhöz tapadó fodros talpa a nők átforrósodott nemi szervének taréjához hasonlatos. Mindezt persze csak magunk között mondom, és talán túl messze járok a megfejtéstől, nem beszélve a meglehetősen szemérmetlen témáról. No de majd tetszése szerint mindenki közelebből is megvizsgálhatja a kérdést. Először nem leltem sehohol az általam oly nagyra becsült *Divus magnus majorum pater* feliratot, pedig égtem a vágytól, hogy láthassam. Végül valódi boldogság közepette fedeztem föl a karneol hátoldalán. Legnagyobb sajnálatomra viszont nem tudom megfejteni a *Nicomedes győzelmének* alsó lapján olvasható *G.G.G.S.V.* betűket vagy utalásokat. Még nagyobb bánatomra most ráadásul el is kell búcsúznom Öntől: későre jár, néhány barátom velem vacsorázik ma este. Ha nem tévedek, az érmeket tartalmazó dobozkat, valamint a ládat a márványlapokkal Frarin úrnál hagyta: egynémely darabot szívesen ajándékoznék belőlük egy barátomnak. Ha Isten is úgy akarja, amikor viszontlátjuk Önnel egymást, meglátjuk, mennyiben tudunk majd ügyeinkben előre lépni. Addig is Kegyelmed jóindulatába ajánlom magamat, teljes szívemből csókolom az Ön és de Valvès úr kezét. Kérem az égietek, hogy Mindkettőjüknek szerencsés megérkezésben legyen része.

Kelt Antwerpenben, 1623. augusztus 3-án.

Éveknek tűnnek a napok, míg azon gyöttrődöm, hogy sikerüljön végre biztonságban elhagynia Párizst. Járvány esetén ugyanis legjobb ellenszer a menekülés.

Az abbé urat feltétlen az érdemei szerint szolgálom.

Messalina alakja igen tetszetős, de félek, hogy a felnagyítás a szépsége kárára vált.

Alázatos szolgálója
Pieter Paul Rubens

IV. Pieter Paul Rubens Pierre Dupuy-nek⁷

Uram!

Érdeklődéssel olvastam a Mediciek képtáráról szóló verset. A mű sorainak tökéletességéről ítéletet mondani nem tisztem, ezt meghagyom a nálam szakavatottabb személyeknek. Nagyszerűnek és áradónak találok ugyanakkor a költemény ihletettségét, ezenkívül pedig a kifejezések és a mondatok is mindannyiszor tisztán öntik formába a költő gondolatait. Ha nem tévedek, az illető egy általam Párizsban megismert államtanácsos fia vagy legalább is rokona.⁸ Csupán azt vélem sajnálatosnak, hogy a festményeken megjelenő témákkal összefüggésben megnyilatkozó alaposág a költőt egynémely esetben nem tartja vissza bizonyos pontatlanságok elkövetésétől. A negyedik kép kapcsán, például, ezt mondja: *Mariam commendat Lucina Rheæ – Firenze helyett –, quæ tanquam nutrix ulnis excipit suam alumnam*. E tévedés abból a hasonla-

⁷ A Dupuy-fivérek koruk fontos közéleti szereplői, akik körül tudós emberek alkottak társaságot. E csoportot röviden és egyszerűen Académie-nak, illetve Cabinet-nek hívta a korabeli Párizs. – A ford.

⁸ Rubens egy későbbi levelében pontosít: a költő Morisot névre hallgat, *Particus Medicæ* című versének témája a Galérie du Luxembourg leírása. – A ford.

tosságból ered, mely a között a mód között létezik, ahogyan bármely várost tornyoktól övezve megjeleníteni szokás, valamint ahogyan az anyaistennő, Rheia-Kübelé városát hagyományosan lefestik. A kilencedik festmény-nél ugyanezen okból követi el ugyanezt a hibát: a költő Kübelé istennő városát itt Lyonnal keveri össze, ahol is a királyné házassága megkötött. Ami a költőt megtévesztette, az a tornyok övezte város, illetve a királyné orosz-lánok vontatta fogata. A negyedik képről tudnivaló még, hogy rajta a költő által zefírnak és kupidónak nevezett alakok a királyné születésének örvendetes óráit személyesítik meg. A pillangószárnyak is elég jól kifejezik ezt, azonkívül pedig női alakokról van szó. Ami a jogarokkal és koronákkal teli bőségszarut kezében tartó fiatal férfiakat illeti, nos bennük a királyné jó szelleme ölt testet, alattuk pedig a horoszkópbéli aszcendense, a Nyilas látható. Mindezt énelöttem a kép egyértelműen és tisztán fejezi ki. E magyarázatokba csupán Ön előtt bocsátkozom, s mindezt futólag teszem, hiszen, ha jól meggondoljuk, a kérdéshez a legapróbb közöm sincsen. Ha valaki a teljes verset magyarázni akarná, itt is, ott is sok más részletet megemlíthetne még. Végképp a költemény bármennyire is rövid, pár szóban mégis lehetetlen minden részletével foglalkoznunk. Mert mit is ér, ha ilyen vagy olyan dologról csupán summásan teszünk említést?

Nemrég vettem kézhez 22-én kelt kedves levelét, csakúgy, mint bátyja ura sorait. Teljes szívemből örvendek, hogy testvére visszanyerte egészségét. Kérem az Urat, hogy még hosszú ideig őrizze is meg őt egészségben. Nem írok neki külön, hogy megkíméljem őt a válaszevel jelentette vesződésektől. Amúgy is felettébb kevés dologról tudnék beszámolni, hacsak nem arról, hogy fáradságot nem kímélve dolgozunk az Ön által is ismert ügyön, és nem is minden eredmény nélkül.⁹ A munkálatokat végzők Henrik de Berghes gróf seregének védelme alatt dolgoznak. Annak pedig, hogy többé-kevésbé jelentős összecsapásokra is sor került, az a biztos jele, hogy a gróf csapatai több foglyot ejtettek¹⁰, illetve hogy zászlókat és számos lovat zsákmányoltak, melyeket szüntelen értékesíteni akarnak. A legkitűnőbb lovak egy része már meg is érkezett Brüsszelbe. Az is igaz, hogy a hollandok mindennek éppen az ellenkezőjét állítják, és Henrik gróf vereségéről beszélnek. De e mögött pusztán csak az általános rosszindulatot kell látni, céljuk a hazaiak megnyugtatása. Higgye el, Uram, a mi Udvarunk – hála Infánsnő Ófelsége bölcsességének és Spinola márki óvatosságának – elég bölcs ahhoz, hogy ilyen hívságoknak ne üljön föl. Ugyanígy egyetlen kapitány sem vetemedne beszámolójában valótlanosságok feltüntetésére, amikor minden eszköz rendelkezésére áll ahhoz, hogy valamenynyit dologgal kapcsolatban az igazságot kiderítse. Hiszen ellenkező esetben a jövőbeni hitelén esne túlságosan nagy csorba.

Mindenhonnan megerősítették a hírt, miszerint Tilly Bréma környékéig nyomult a seregével, és hogy a tél folyamán szándékában áll megostromolni a várost. A törökök felbontották a császárral kötött szövetséget, és most Bethlen Gábor támogatását élvezik. A Bécsből érke-

zett levelek alapján azonban úgy tűnik, hogy utóbbit a magyarok magára fogják hagyni, mert semleges félként a harcot abba akarják hagyni, ami Bethlen számára feltétlenül veszélyes helyzetet teremt. Mindezen bonyodalmak közepette megszületett egy egyezmény, melyről azonban semmi biztosat nem tudni. A császár, aki támadásra sohasem gondol, egészen biztosan az Ég oltalmát bírja, mert a legnagyobb balsors közepette, és a legreménytelenebb helyzetben is, *quasi Deus aliquis e machina*, a legnagyobb jólétben tölti napjait. Bevallom, többször mint veszett fejedelemre tekintettem már rá, aki helytelen döntései következményeként egyenesen a vesztébe rohan. A törökök részéről legjobban az lep meg, hogy a keresztényekkel pont akkor szakítják meg a szövetséget, amikor birodalmukat belső viszályból eredő szétesés fenyegeti – nevezetesen a janicsárok megátalkodottsága és a szűnni nem akaró perzsa támadások miatt –, illetve akkor, amikor mindenki összeütkezésbe kerül velük, jobban mondva mindenki elfordul tőlük. Úgy vélem, e birodalom egyenesen halad a megsemmisülés felé, és már csak arra van szükség, hogy valaki megadja neki a kegyelemdőfést.

Köszönöm, Uram, a nekem küldött franciaországi híreket. Örömmel hallottam, hogy a királyné palotája tovább szépül. St. Ambroise abbé úr igen elfoglalt lehet mostanában, mert régóta nem írt nekem, dacára annak, hogy erre számos jó alkalma adódott volna. Mivel más egyébről nem tudok beszámolni, tiszta szívemből küldöm üdvözetem Önnek és Testvérbátyjának, önmagamat pedig Mindkettőjük jóakarataiba ajánlom.

Antwerpen, 1626. október 29-én.

Alázatos híve
Pieter Paul Rubens

A *Questionem politicam* fellelése végett minden követ megmozgattunk, de mind ez idáig senki nem tud róla semmit.

V. Pieter Paul Rubens Gevartiusnak¹¹

Uram!

Ön mindannyiszor megelőz és fölülmúl engem udvariasságával, továbbá attól is mindig kegyeskedik eltekinteni, mennyi hibát követek el leveleimben, többek között akkor is, amikor nem a tőlem telhető legteljesebb módon igyekszem Önt méltatni és a szolgálatára lenni. Isten előtt azonban nem marad titokban, hogy Önnek pusztán a külső megnyilatkozásaimban maradok adósa, mert hogy Önhöz a legnagyobb megbecsülés és a legodaadóbb érzések fűznek. Türelmetlenül várom, hogy ennek tanúbizonyosságát adhassam abban a pillanatban, amint Ön a legapróbb szívességet kéri tőlem. Ha másban nem is, legalább abban bízom, hogy fiam is – akit Ön szintén végtelen jószágában részesített, s aki az Öntől kapott alapos okítás révén saját egyéniségének legnemesebb részét Önnek köszönheti – a hagyomány folytatója lesz, és hálásan meg szolgálja Önnek mindazt a jót, amivel engem lekö-

⁹ Lapszéli jegyzet: A hollandok táboráról van szó.

¹⁰ Lapszéli jegyzet: Közöttük jelentős személyiségeket.

¹¹ Jan Caspar Gevaerts (lat. Gevartius) Antwerpen város tanácsának titkára. Később III. Ferdinánd birodalmi tanácsosnak és történetírójának nevezi ki őt. – A ford.

telezett.¹² Én pedig annál jobban becsülöm majd őt, minél inkább bírja az Ön bizalmát, hiszen az Ön értékítélete az enyémnél sokkal előbbre való. Az is igaz, fiamban mindig felfedezni véltem a jóra való törekvést. Nagy örömmel szolgált a hír, miszerint fiam – hála Istennek – már sokkal jobban van. Hálásan köszönöm Önnek a jó hírt, valamint azt, hogy betegsége idején látogatásaival bátorította, és megbecsüléséről biztosította őt. Fiam fiatal még, s a természet rendje szerint nem előttünk fog meghalni. Isten adja meg neki a tisztas élet kegyelmét! Hiszen ahogyan a mondás tartja: nem az a fontos, milyen hosszan él valaki, hanem hogy az illető helyesen éljen. Félek, szavaimmal az Ön drága Hitvesének elvesztését juttatom eszébe. Tudom, levelem legelső mondatában kellett volna szólnom róla, mert a gondolat most már úgy tűnhet föl Ön előtt, mint alkalmatlan és kényszerű kötelesség, illetve mint fájdalomának szerencsétlen felkorbácsolása. Mennyivel okosabb dolog a másikat a felejtésben segíteni, mintsem folyton a múltat idézni! Ha bárminemű vigaszra lelhetünk a filozófiában, akkor az Ön bensője e vigasz kiapadhatatlan forrása kell, hogy legyen. Elég az Ön Antoninusának¹³ gazdag tárházára utalnom, ahonnan is bőséggel meríthet örökérvényű gondolatokat saját maga és barátai számára. Jómagam csak annyit fűzök hozzá szegényes vigaszként: olyan világban élünk, ahol az élet csak akkor viselhető el, ha mindattól megszabadulunk, ami e világban lesújtó, s ha úgy teszünk mi is, mint a tengeri utazó, aki a viharban hajóját hátrahagyva inkább a partra úszik.

Ami a közügyeket illeti, nem tudok mást mondani Önnek, mintsem hogy Wesel elvesztéséért és annak minden következményéért a véletlent kell hibáztatnunk, nem pedig az égiket vagy az embereket. A hollandok joggal gondolják most magukról, hogy ők a kiválasztott nép, s szólnak Istenhez ily módon: „A Te néped vagyunk és nyájadnak jukai.” Azt hiszem ugyanis, hogy az isteni gondviselés csapásának tudhatjuk be e veszteséget, amikor is a gondviselés a járatlan fél előnyére mérte csapását. Így van ez mindig, valahányszor egy jó ügy szenved kárt. Tartok tőle, hogy Bois-le-Duc sem fogja már sokáig tartani magát, hiába bíznak egyesek a mostanában beköszöntő esőzésekben.¹⁴ Jómagam úgy vélem, hogy e vízhez szokott nép erre az esetre is fel van készülve. Pedig oly nagyon vágyom a visszatérésre; de félek, ugyanolyan kedvezőtlen körülményeket találok majd. Ennek ellenére egy nappal sem tervezem tovább a maradást: indulok, amint Don Carlos Coloma itt lesz, márpedig hamarosan itt kell lennie, mivel rövid időn belül a spanyolországi nagykövet is útra kel. A követ két héten belül biztosan elindul, én pedig sürgősen írok Don Carlosnak, aki abban a pillanatban indulni fog Londonba. Tudom jól, hogy Brandt sógorom és de Pape úr távolléte mennyire kellemetlenül érinti Önt: mint hallom, az ügyek intézése teljes súllyal Önre hárul az adott helyzetben.¹⁵ Szégyenkezve vallom be, hogy korábban e nehézség gondolata fel sem merült bennem. Az is igaz, hogy a körülmények korábbi állása alapján ügyeim két hónapnál hosszabb ideig való elhúzódsát nem jósltam volna. A jelenleg hátralévő rövid időre pedig már nem szívesen küldeném

haza sógoromat, hacsak nem az Ön helyzetének megkönnyítése végett. Bár társasága felettébb kellemes számomra, segítsége pedig egyenesen nélkülözhetetlen. Félő továbbá, hogy a hollandok fogságába esne, akik jelentős erőket állomásoztatnak a csatornán. Márpedig Anglia királyának hadihajója, mely minket a hollandok vonalain átjuttatna, egészen biztosan nem vonna vitorlát pusztán a mi kedvünkért. Ezért kérem hát Önt, legyen kissé türelemmel, továbbá legyen tekintettel mindarra a sok baráti gesztusra, melyet ez ideig irányomban tanúsított, és viselje még el ezt a kellemetlenséget.

Mind Brandt sógorom, mind pedig a saját nevemben halánkról biztosítom Önt, és ígérem Önnek, hogy mindig szolgálatára leszek akár hasonló, akár más jellegű dologban. Maradok az Ön odaadó és hálás híve: Pieter Paul Rubens.

Utóirat: Brandt sógorom is feltétlen az Ön jóindulatába ajánlja magát.

London, 1629. szeptember 15.

VI. Pieter Paul Rubens Izabella Infánsnőnek

Felséges Asszonyom!

Szent Kristóf szigete az óceánnak azon részén fekszik, ahol a Bermudának nevezett sziget is található. Ahogyan arról értesültem, sok egyéb apró sziget is van arrafelé, a Florida, Kuba és Hispaniola környékén húzódó tengerszorosban, de utóbbiakról kicsit északabbra. Szent Kristóf apró szigetét Carleil grófja a királytól kapta avégett, hogy oda telepéseket küldjön, és ott ültetvényeket létesítsen. A vállalkozás oly sikeres volt, hogy a gróf jelentős bevételt remélhetett annak ellenére is, hogy a sziget egy része a franciák kezében volt. Négy hónapja vettük hírét annak (maga a gróf mesélte nekem), hogy a franciák Richelieu bíboros kifejezett parancsára és végtelenül fondorlatos módon elfoglalták az erődöt, mindezt Cusacq irányításával és királyi zászló alatt hajózva. Megkaparintották az angolok hajóit, és birtokba vették az egész szigetet. Néhány nappal később úgy tűnt, hogy az ügy veszít jelentőségéből, és hogy további pontos részleteket már nem tudunk meg róla. Talán helyes volna, ha Őfelsége megbízná azzal, hogy üdvözlétét fejezzem ki Carleil grófjának, és hogy Legkatolikusabb Őfelsége szolgálatában véghezvitt jövőbeni szolgálataira célozva némileg kárpótoljam a gróft az elszenvedett kárért. Annál is inkább így tennék, mert a gróf irányomban mindig igazán jó szándékkal volt, amióta csak az Udvarban vagyok, Franciaországgal szemben pedig mindig heves érzelmekkel viseltetett. Mostanában érkezett Anglia kikötőinek egyikébe egy nagy hajó, melynek több mint háromszáz fős angol legénysége elmesélte, hogy egy a flottához épp csatlakozni készülő spanyol hajóraj (egészen biztosan Don Fadrigue irányítása alatt) kikötött Szent Kristóf szigetén. A legény-

¹² Rubens legidősebb fiáról, Albertről van szó, akit apja barátjára bízott hosszú, diplomáciai szolgálatának idejére. – A ford.

¹³ Gevaerts sokat foglalkozott Marcus Aurelius írásaival, melyekről egy értekezést is szerkesztett. – A ford.

¹⁴ Weselt 1629. augusztus 19-én vették be a hollandok, Bois-le-Duc-öt alig egy hónappal később. – A ford.

¹⁵ Henrik Brandt elkísérte Rubens-t angliai útján. Brandt 1622-ben apja után Antwerpen városának törvényszéki írnoka lett, ily módon Gevaerts kollégája. Jean de Pape 1619-től kezdve volt városi írnok. – A ford.

ség elkergette a franciákat és az angolokat is, lerombolta az erődítményeket, a dohányültetvényeket pedig – melyekből oly sok kereskedő húzott hasznot – felszámolta. Azt is megtudtam, hogy a parancsnok az angolokkal igen szívélyesen és előzékenyen viselkedett: jó hajót és elég élelmiszert bocsátott a rendelkezésükre, és minden egyebet, amire a hosszú úton szükségük lehet. Ez az incidens nem kevés hulámot korbácsol pont a béketárgyalások idején, bármennyire is palástolja a helyzet előnytelen oldalát az a kedvező eljárás, melyet a spanyolok az angolok irányában gyakoroltak. Mindazonáltal végtelenül sajnálom, hogy Carleil grófját mind spanyol, mind pedig francia oldalról ilyen jelentős kár érte. A legőszintébb sajnálattal gondolok arra, ami történt, ugyanakkor hozzáteszem, hogy a mieink csupán visszavették a franciáktól azt, amit ők korábban elragadtak tőlünk. Úgy vélem továbbá, hogy, még ha az angolok alul is maradnának a franciákkal szemben, mindez nem szolgáltatna elég okot arra, hogy Spanyolország – bármennyire is jó viszonyt ápol Angliával – lemondjon erről a franciák kényének-kedvének teljességgel kiszolgáltatott kis szigetről, melyet ráadásul mindenfelől Legkatolikusabb Ófelsége birtokai vesznek körül. Tudomásomra jutott, hogy sem Anglia királya, sem a főkincstárnok nem tulajdonít az ügynek semmilyen jelentőséget. Amilyen kedvező szél fúj az elmúlt napokban, Francis Cottington már biztosan közel jár Spanyolország partjaihoz – igaz, a szélirány éppen most fordul pontosan ellentétes irányba.

A Jó Isten, stb. [sic.]

(London, 1629. november 23.)

Désfalvi-Tóth András fordításai

Rubens Franciscus Juniushoz, Londonba

Uram,

Bizonyára csodálkozott, amikor oly sokáig hiába várt tőlem visszajelzésre, noha, mint az május 24-i kedves leveléből kitűnik, könyvét már az előtt elküldte nekem.¹⁶ Mindazonáltal kérem, higgye el, hogy a könyvet mindössze tizennégy napja adta át nekem egy idevalósi személy, bizonyos Leon Hemselroy, sűrű bocsánatkérések közepeztette a megkésett kézbesítés miatt. Ugyanezen okból nem válaszoltam meg Uraságod levelét, előbb látni kívántam és figyelmesen végig akartam olvasni a könyvet, amint arra most sort is kerítettem. S meg kell mondanom, Uraságod igen nagy szolgálatot tett a mi művészetünknek a teljes antikvitas mérhetetlen kincsének ily alapos feltárással és kiadásra alkalmas elrendezésével.¹⁷ Mert, hogy egyik szavammat a másikba öltsem, ez a könyv igazán gazdag tárháza az ókori szerzők munkáiban elszórva fellelhető összes,

művészetünkre vonatkozó, a mi különös épülésünkre fennmaradtak példának, mondásnak és szabálynak. Úgy találok, hogy a téma és a *De Pictura Veterum* cím tökéletes, és Uraságod elérte célját a témát számunkra teljességgel megvilágító tanácsok, törvények, ítéletek és példák alkalmadtán való idézésével. Csodálatraméltó erudícióról tanúskodó megfogalmazás, kivételesen elegáns stílus és megfelelő elrendezés: e munka minden részletében a legteljesebb tökéletességgel és műgonddal lett kivitelezve. Am most, hogy immár példát vehetünk az ókori festőkről, mindegyikünk a maga szíve-joga és tehetsége szerint, azt kívánám, bár születne egy éppily gondos munka az itáliai mesterekről is, kiknek példái még ma is mindenfelé a szemünk előtt vannak, melyekre ujjunkkal rámutathatunk és azt mondhatjuk: „Íme, tessék!” Mert ami az érzékeinkkel felfogható dolgok körébe tartozik, az mélyebben és maradandóbban vésődik belénk, alaposabb vizsgálódást igényel, és hálásabb anyaggal szolgál a tanulni vágyóknak, mint azok a dolgok, melyek csak a képzeletünkben jelennek meg, mint álmokképek, vagy szavak által homályosan kerülnek elénk, minélfogva hiába is próbálnánk megragadni őket (akár Orfeusz Euridiké árnyát), gyakran semmivé tűnnek, s reményeinkben csalatkozunk kell. Tapasztalatból beszélek; hiszen közülünk, akik megpróbálják maguk elé képzelni Apellész vagy Timanthész egyik-másik nevezetes munkáját, melyeket Plinius szemléletes leírása őrzött meg a számunkra, mily kevesek hoznak létre olyasmit, ami ne lenne sértő, vagy akárcsak megközelítené az ókoriak nagyságát. Mindenki azt adja, amit a tehetsége enged, és ilyen-olyan mustot kínál az ő keserédes Opimius-féle boruk helyett, és méltánytalanságot követ el e nagy szellemekkel szemben, akiket magam mély tisztelettel követek; és még a lábuk nyomát is sokkal inkább tisztelem, mintsem hogy naivan akár csak magamban is ki merjem jelenteni, hogy a közelükbe érhetnék.

Kérem, uram, ne vegye rossz néven tőlem, aminek itt baráti nyíltsággal hangot adtam, abban a reményben, hogy Uraságod e kiváló előétel után a mindnyájunk által oly erősen áhított főételt sem fogja megtagadni tőlünk. Mindedig senkinek sem sikerült csillapítania az éhségünket, mert mint mondtam, aki ezekről a dolgokról ír, annak önálló egyéniségekről kell szólnia.¹⁸ Teljes szívemből a jóindulatába ajánlom magam, igen köszönöm azt a tiszteséget, melyben a könyv és barátsága felajánlásával részesített, maradok, uram,

alázatos és hűséges szolgálója,
Pieter Paul Rubens

Antwerpenben, nagy sietve, szinte féllábon, 1637. augusztusának első napján.

Balogh Tamás fordítása

¹⁶ Franciscus Junius 1637-ben Amszterdamban jelentette meg *De Pictura Veterum* című munkáját. Rubens – eredetileg flamandul írt – levelét felvették az 1694-es második latin nyelvű kiadásba (jelen fordítás a flamand alapján készült). Junius (Heidelberg, 1589 – Windsor, 1677) németalföldi filológus volt, aki élete java részét Angliában töltötte. Leidenben tanult, atyja az egyetem héber professzora volt. 1655-ben Junius jelentette meg Wulfila gót bibliafordításának első teljes szövegkiadását is. – A ford.

¹⁷ „a mi művészetünknek”: a mű címét általában *A régiek festészetéről*-ként emlegetik, noha helyesebb volna tágabb értelemben *A régiek képzőművészetéről* beszélni. – A ford.

¹⁸ Ezt a kijelentést az teszi érdekessé, hogy Rubens könyvtárában tudvalevőleg megvolt a két alapmű: Van Mander *Schilder-Boeck-ja* (1604, magyarul: *Hírneves németalföldi és német festők élete*, Helikon Kiadó, 1987), valamint Vasari híres *Viteje* (1588, magyarul: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építésszek élete*, Magyar Helikon, 1978). Láthatólag ezek nem elégitették ki. – A ford.